

הרב מרדכי עמנואל
מחלקת הכשרות, הרבנות הראשית לישראל

גבול ארץ ישראל הדרומי

ראשי מרקים

- א. קביעת הגבול על פי מעלות רוחב
- ב. קביעת הגבול על פי נחלת יהודה
- ג. האם פטרה היא רקם
- ד. כיבושי החשמונאים בזמן בית שני
- ה. פירושים אחרים בדעת הרמב"ם

סיכום

א. קביעת הגבול על פי מעלות רוחב

בספר כפתור ופרח לקדמון רבי אשתורי הפרחי פרק ט סוף דיבור המתחיל אחר
שהתבאר כתב:

ואחר כן ראיתי אל הר"מ(ב"ם) ז"ל בהלכות קדוש החדש פרק יח
שהסכים לזה, וגם שהעדיף על אלו השיעורים בחקירתנו השלמה,
כרוך המרחיב!

דבר זה תורף דבריו ז"ל: וכל אלו הדברים כשיהיו המדינות
שבמערב ובמזרח מכוונות, כגון שהיו נוטות לצפון העולם מל'
מעלה עד ל"ה, אבל היו נוטות לצפון יתר מזה או פחות משפטים
אחרים יש להם, שהרי אינם מכוונות כנגד ארץ ישראל.

מבואר בדברי הכפתור ופרח שלדעתו הרמב"ם סובר שגבולות התורה של ארץ
ישראל הינם בין מעלה 30 בדרום למעלה 35 בצפון. על פי זה כל השטחים שכנגד
ארץ ישראל עד מעלה 30 הם ארץ ישראל, ומצוות התלויות בארץ נוהגות שם בכל
משפטן.

אמנם נראה שיש לערער על הנחה זו. שכן קביעת המעלות 30 - 35 כגבול ארץ ישראל אינה מופיעה בתורה במשנה או בתלמוד, ואם כן מנין לרמב"ם לקבוע שגבולות ארץ ישראל הם בין מעלות רוחב הללו.

לעומת זאת, קצות הגבול שמופיעים הם כך: בתורה - בדרום מוזכר נחל מצרים כקצה דרומי [מערבי] של גבול ארץ ישראל (במדבר פרק לד פסוק ה) ובצפון בפרשת שלח לך נאמר שהמרגלים הגיעו בתיורם את הארץ עד רחב לבא חמת (במדבר פרק יג פסוק כא).

ובנביאים - בספר יהושע (פרק יג פסוק ב) נאמר שציווה הקב"ה ליהושע להפיל לנחלה את כל הארץ הנשארת - שלא השלימו ישראל את כיבושה - "מן השיחור אשר על פני מצרים... עד לבא חמת" (שם פסוקים ג-ה). ובמלכים (פרק ח פסוק כה) נאמר ששלמה המלך אמנם השלים את כיבושה של ארץ ישראל, כמו שנאמר שם: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג, וכל ישראל עמו קהל גדול, מלבא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלקינו". גבולות אלו הוגדרו על ידי הגמרא בהוריות (דף ג עמוד א) כגבולות ארץ ישראל, ושואלת הגמרא: מכדי כתיב "וכל ישראל עמו", "קהל גדול מלבא חמת עד נחל מצרים" למה לי, ומתרצת הגמרא: הני [אלה] שגרים בארץ ישראל] הוא דאקרי קהל, ואידך לא".

אם נחפש במפה היכן מצויים הגבולות שהוזכרו לעיל נמצא שהעיר חמת הסמוכה למבוא חמת - שוכנת על מעלה 35 וזהו תחילת "חוץ לארץ". ובדרום - נחל מצרים לעניות דעתי הכוונה לנחל היוצא מהעיר מצרים, היא קהיר בימינו, והעיר מצרים מקומה על מעלה 30 בדיוק.

נמצאנו למדים שאין בדברי הרמב"ם המגדיר את גבולות ארץ ישראל עם מעלות רוחב חידוש כל שהוא, והכל תואם בדיוק לאמור בתורה ובנביאים ובגמרא, אלא שבהלכות קידוש החודש תרגם הרמב"ם גבולות התורה לשפת המעלות.

אבל המסקנה מהרמב"ם שיש לראות את כל דרום ארץ ישראל עד מעלה 30, כגון באזור הערבה, הנמצאת בפינה הדרומית מזרחית של ארץ ישראל, אינה מוכרחת כלל ברמב"ם, שהתייחס רק לקדקוד הדרומי מערבי של הגבול ולא למזרחי.

לחיוזק הבנתנו זו בדברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש נציין למחלוקתם של הרמב"ם והאבן עזרא מהו מרחק ההליכה בין מצרים [העיר] לירושלים. האבן עזרא בשמות (פרק יג פסוק יז) כתב: "וידוע כי ממצרים עד ירושלם דרך פלשתים אינו מרחק רב, והוא כמו מהלך עשרה ימים בדרך ישרה". אבל הרמב"ם בהלכות קידוש

החודש העריך שהדרך קצרה יותר, וזו לשונו (בפרק ה הלכה י): "שאינ בין מצרים דרך אשקלון אלא מהלך שמונה ימים או פחות".

ונראה לפרש ששורש מחלוקתם מהו מרחק ההליכה בין מצרים לירושלים תלוי בדעתם באיזה קו רוחב נמצאת ירושלים. הרמב"ם בהלכות קידוש החודש פרק יא הלכה יז כתב שירושלים נמצאת במעלה 32, ואילו האבן עזרא בכמדבר פרק יג פסוק יז כתב: "וידוע כי מצרים נגד ארץ ישראל כאשר פרשתי בספר דניאל (פרק יא פסוק ה) והראיה כי רוחב מצרים פחות משלשים מעלות, ורוחב ירושלים שלש ושלש... עכ"ל.

מבואר בדברי האבן עזרא שמצרים נמצאת דרומית למעלה 30 וירושלים במעלה 33, מעלה אחת צפונית יותר מאשר לדעת הרמב"ם. על כן מקובל היה אצל האבן עזרא שהדרך אורכת עשרה ימים, יומיים לפחות יותר מאשר לדעת הרמב"ם, שירושלים על מעלה 32.

ולכאורה יש לתמוה מנין למד האבן עזרא שירושלים נמצאת במעלה 33. ונראה להסביר שהאבן עזרא סמך על דברי הגמרא בסנהדרין (דף לז עמוד א) שירושלים נמצאת בטבור העולם, וכן כתב האבן עזרא עצמו בבראשית פרק א פסוק ב בפירושו, ועל פי המקובל בימי הראשונים שהארץ המיושבת נמצאת בין קו המשווה הנחשב למעלה 0 לבין מעלה 66 [וצפונה יותר נמצא הקוטב, ארץ שמחמת הקור והקרח אין בני אדם יכולים לדור בה] ואם כן אמצע הארץ המיושבת היא מעלה 33, וזהו טבור הארץ שבה נמצאת ירושלים (וראה בזה גם בכוזרי מאמר ב יט).

ב. קביעת הגבול על פי נחלת יהודה

בספר כפתור ופרח פרק יא (עמוד מט במהדורת ברלין) דיבור המתחיל ברוחב נאמר שרוחב חלקו של יהודה הוא חמישה ימים.

דברי הכפתור ופרח היו בסיס להצעה למדידת הגבול הדרומי של ארץ ישראל. גבול נחלת יהודה הצפוני מפורש ביהושע (פרק טו פסוק ח) שהיא ירושלים. ההצעה היתה למדוד מירושלים דרומה מרחק של חמישה ימי הליכה, בקצה מהלך חמישה ימים הוא גם קצה גבול ארץ ישראל. לדעת המציע ניתן להעריך מהו מהלך חמישה ימים על פי מה שכתב הכפתור ופרח (שם) ש"מן הירדן לים הגדול כשני ימים". ואם כן מהלך יום אחד הוא מחצית המרחק הנ"ל. וניתן לחשב שהגבול הדרומי של ארץ ישראל עובר ליד מעלה 30 בערך.

אמנם נראה שהצעה זו אינה מובנת, שכן קשה מדוע החליט הכפתור ופרח שרוחב נחלת יהודה הוא מהלך חמישה ימים דווקא, ואף לא טרח להביא ראיה לכך. ובאמת כאשר נעיין בכל דברי הכפתור ופרח ניווכח שהצעה זו בטעות יסודה.

הכפתור ופרח כותב בעמוד מח וו"ל: "ובביאור התחומין ומעמד השבטים כהשג ידו. יהודה לדרום, מנחל מצרים ועד צפון ירושלים, בנימין הבא אחריו, עד שילה..." וכך הולך הכפתור ופרח ומתווה את רוחב נחלות השבטים מדרום הארץ לצפונה. על סמך אותה חלוקה ממשיך הכפתור ופרח (שם עמוד מט) בהזכרת רוחב כל חלק בקירוב "יהודה כחמישה חלקים, בנימין כיום אחד" - דהיינו המרחק מירושלים עד נחל מצרים הוא חמישה ימים. ונחל מצרים הוא לדעת הכפתור ופרח (עמוד מא) ואדי אל עריש. ומרחק זה בין ירושלים וואדי אל עריש של חמישה ימים פורט אותו הכפתור ופרח כמופיע בעמ' מח, שמירושלים לחברון מהלך יום אחד, מחברון לעזה יום אחד, מעזה לעזיקה יום אחד, ומעזיקה לנחל מצרים כשני ימים, עכ"ד. סך הכל מהלך חמישה ימים מקצה נחלת שבט יהודה הצפוני לקצה הדרומי שלו בוואדי אל עריש.

יוצא שאין מדברי הכפתור ופרח ראיה למיקום הגבול הדרומי מזרחי של הארץ. אדרבא, יש כאן חיזוק למה שהתברר לעיל שדרום הכוונה לקרקוד הדרומי מערבי של הארץ, בו נמצא נחל מצרים ואין זה הצד המזרחי דרומי.

ואם רוצים אנו לדעת מה סובר הכפתור ופרח באשר לקצה הגבול הדרומי מזרחי של הארץ - הרי בזה כתב הכפתור ופרח דברים מפורשים שהוא קצה ים המלח הדרומי ומשם ואילך כל הערבה היא חוץ לארץ. ראה סוף פרק י (עמוד מא) "הרי יש לנו שמקצוע מזרחי דרומי הוא ים המלח כלומר ימה של סדום" ... ובהמשך דבריו כתב: "אם כן ממה שנתבאר קצה ארץ ישראל דרומי מזרחי הוא ימה של סדום והולך הגבול ומתעקם ומתרחב עד הגיעו לנחל מצרים", ובפרק יא (עמוד מד) הסביר מדוע לא הוזכרה פינת הגבול הדרומית מזרחית במשנה - "ובמסכת גיטין לא הזכיר הוית הדרומי מזרחי אולי לפרסומו שהוא ים המלח".

גם על דינה של הערבה מדרום לים המלח כתב הכפתור ופרח דברים מפורשים בפרק מז: "דע כי לדרום ארץ ישראל יש ארץ רחב ידיים וקורים לה הישמעאלים בלד אל שאובאק והוא ארץ אדום, ואורך הארץ מדרום לצפון כמו ארבעה ימים, ויש שם ערבה כמו שבין ים כינרת ליריחו", עכ"ל. ובסוף פרק ט פוסק הכפתור ופרח שאדום אינה שייכת לארץ ישראל. הרי שאין ספק כלל בדעת הכפתור ופרח בשאלה זו.

ג. האם פטרה היא רקם

על פי המסופר בספר קדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו, וכן מוסרים מקורות זרים, העיר רקם (ראה מסכת גיטין פרק א משנה א שעד לרקם מגיע גבול מזרח של ארץ ישראל) היא המקום הידוע בימינו כפטרה, הנמצאת כשמונים קילומטר דרומית מזרחית לים המלח.

זיהוי זה מעורר סימן שאלה, באשר משמעותו שארץ ישראל מגיעה עד לרקם, למרות שעל פי המפורש בכמדבר פרק לד פסוק ב כל האזור דרום לים המלח הוא ארץ אדום, וגבול ארץ ישראל בדרום מזרח הוא ים המלח, ומשם והלאה נמצאת חוץ לארץ (וראה לעיל דברי הכפתור ופרח בזה).

אמנם מצינו שיטת ראשונים שעל פיה מובן שארץ ישראל מגיעה עד רקם. בגמרא בכתובות דף קיב עמוד א מסופר שרבי יהושע בן לוי נודמן למקום בשם גבלא, יראה שם פירות גדולים שנדמו בעיניו כעגלים, הצטער על כך רבי יהושע בן לוי ואמר: ארץ ארץ למי את מוציאה פירותיך, לערבים שעמדו עלינו בחטאינו. לשנה אחרת נודמן לגבלא רבי חייא בר אבא וראה שהאילנות נראים כאילנות סרק, כלומר שקללת רבי יהושע בן לוי נתקיימה, והארץ שמעה בקולו ומנעה את תנובתה. אמרו לו הערבים, יושבי הארץ: לך מאתנו, שלא תעשה כמו חברך שקללם. ע"כ דברי הגמרא.

מבואר מהדברים שגבלא הינה מקום בתוך ארץ ישראל, ובזמן החורבן נתנה הארץ יכולי ברכה לערבים שישבו בה ועל כך הצטער רבי יהושע בן לוי.

היכן היא גבלא? התוספות במסכת עבודה זרה (דף נט עמוד א דיבור המתחיל איקלע) מביאים דעת הערוך בזה, וז"ל התוספות: "מפרש בערוך שגבלא הוא הר שעיר, וכן תרגום יונתן הר שעיר - טורא דגבלא, ובתרגום ירושלמי אומר: הופיע מהר פארן - איתגלא בטורא דגבלהון לבנוי דישמעאל" עכ"ד. מפורש בדברי הערוך שהרי גבלא הם הרי שעיר. ומדבר פארן שהוזכר גם הוא, נראה שהיה בקצה הרי שעיר, כמפורש בכראשית פרק יד פסוק ו "ואת החורי בהררם שעיר עד איל פארן אשר על המדבר". ובתרגום ירושלמי שם מתרגם: "וית חורואי דשריין בטורא דגבלא עד מישר חווא דסמין על מדברא". מפורש בערוך ובתרגומים שגבלא היא הר שעיר, ואם כן יוצא שהר שעיר משתייך לארץ ישראל. וניתן לפרש שרקם מצינת קצה גבול הר שעיר שהיה שייך לארץ ישראל.

אמנם התוספות מפקפקים בדברי הערוך, וז"ל שם: "מיהו לפי האמת משמע יותר שהיא עיר מארץ ישראל, כדאמר בפרק בתרא דכתובות רבי יהושע בן לוי איקלע

לגבלא וכו", עכ"ל. לפי דברי התוספות יוצא שאי אפשר לזהות את גבלא כהר שעיר, שהרי נחלת בני אדום איננה כלולה בארץ ישראל. לדעת התוספות צריך לומר שתרי גבלא ישנם (וכ"כ בחידושי מהרי"ט בכתובות שם): גבלא שהוא הרי שעיר, וגבלא שהוא בארץ ישראל.

אמנם כאמור דעת הערוך אינה כן. אדרבה, מיקומם המרוחק של הרי שעיר ממרכז ארץ ישראל מסביר לנו את התופעות החמורות שהוזכרו ביבמות דף מו עמוד א ובעבודה זרה דף נט עמוד א שהיו נוהגות בגבלא: בנות ישראל היו מעוברות מגרים שמלו ולא טבלו, נהגו לשתות יין שנמזג על ידי גויים ולא הקפידו בהלכות בישולי גויים. וכן כתבו התוספות שהמקומות שהוזכרו במשנה בגיטין כח"ל לא היו בקיאים בכתיבת גט לשמה וכו', משום שהיו מופלגים משיבות ובתי דינים, ויש לומר שגם בגבלא לא הקפידו בהלכות משום שהיו מופלגים משיבות ובתי דינים. גם הימצאותם של ערבים בגבלא מתאימה לדברי התרגום ירושלמי שבהר גבלא ישבו בני ישמעאל.

עצם כיבוש אדום על ידי ישראל הוזכר בפירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם בבראשית פרק כה פסוק כג על הפסוק "ולאום מלאום יאמץ" שהן בימי בית ראשון והן בימי בית שני גברה מלכות ישראל והכניעו את אדום וחזרו אל משמעתן. וזוהי משמעות הגבואה "ורב יעבוד צעיר" - "כן היה ברוב ימי בית ראשון ורוב ימי בית שני ובעתיד לבא בתמידות", עכ"ל רבנו אברהם.

ד. כיבושי החשמונאים בזמן בית שני

עיר נוספת באזור מואב-אדום שהזכיר יוסף בן מתתיהו (קדמוניות, יג) שנכבשה על ידי הורקנוס החשמונאי היא העיר פחל. פחל זו משמע בירושלמי שדינה כארץ ישראל, שכן מסופר בשביעית פרק ו הלכה א שרבי זעירא הלך לחמי פחל, וחשש שמא יצא לחוצה לארץ, ומסיקה הגמרא שלא יצא. משמע שפחל היא עיר בתוך ארץ ישראל, ולפי דברינו נתקדשה בכבוש הורקנוס החשמונאי.

אמנם עדיין אין הכרעה בעניין, שהרי כתב הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פרק ו הלכה טז וז"ל: "וכיון שעלה עזרא וקדשה, לא קדשה בכבוש אלא בחזקה, שהחזיקו בה, לפיכך כל שהחזיקו בה עולי בבל ונתקדש בקדושת עזרא השנייה הוא מקודש היום ואף על פי שנלקח הארץ ממנו, וחייב בשביעית ובמעשרות כפי שביארנו בהלכות תרומות", עכ"ד.

מבואר בדברי הרמב"ם שכבוש עולי בבל הוא הכבוש שנעשה על ידי עזרא הסופר, ורק חזקה זו קדשה את הארץ, ואם כן כיבושים מאוחרים יותר כמו כיבושי החשמונאים לא הועילו לקדש משתי סיבות: א. לא נעשו על ידי עזרא. ב. נעשו ככיבוש מלחמה ולא בחזקה ברשות.

אמנם הכסף משנה הלכות שביעית פרק ד הלכה כח הביא מהגמרא בקידושין דף סו שהיו מלכים תקיפים בימי בית שני, ומהם ינאי שכבש שישים עיר בעבר הירדן וסוריא, ומשמע מדברי הכסף משנה שכיבושים אלו החשיבו את המקומות שנכבשו בכלל "כיבוש עולי בבל".

גם בירושלמי שביעית פרק ו הלכה א משמע קצת שכבוש עולי בבל יתמשך, שכן הירושלמי מפרש שכבוש עולי בבל יתייחד בכך "שראשון ראשון קנה ונתחייב" ומפרש הר"ש סירילאו שאפילו רק נתנו הגויים מס ליהודים - הועיל הדבר לקדש את הארץ. ומשמע בזה שהשלטון היהודי נעשה בכפייה שכן העלאת מס איננה לרצון תושבי הערים. וכן משמע קצת שגם לאחר תקופת עזרא מקום שנשלט על ידי היהודים נתחייב בתרומות ומעשרות ושביעית, שכן לא הוזכר תנאי המגביל השלטון בתקופת עזרא וסיעתו. (וראה מה שכתבתי ב"המעייין" תמוז תשנ"ג שכבוש עולי מצרים הסתיים רק בימי דוד ושלמה, ויתכן שגם כבוש עולי בבל נמשך עד ימי החשמונאים.)

ה. פירושים אחרים ברעת הרמב"ם

התפארת ישראל בעדויות פרק ח אות לו פירש את דעת הרמב"ם על פי התוספות יום טוב, שבחזקת עזרא נתקדש המקום המוחזק בקדושה דאורייתא לדורות, "הואיל ולא נתנבא הנביא שיחזרו הגויים ויטלוה מהם (את ארץ ישראל מעם ישראל), לא אתא כיבוש גויים ומבטל חזקה דידן. אבל מה שכבשו עולי הגולה אחר כך, פטור מדאורייתא דאתא כבוש גויים ומבטל כיבוש ישראל". לפי דברי התפארת ישראל יוצא שיתכן שלשעתו קידשו כיבושי החשמונאים את מקום הכיבוש, אולם לאחר התורבן וגלות ישראל מהארץ בטלה קדושת אותם מקומות מן התורה, ופטורים מן התורה מתרומות ומעשרות ושביעית. וצריך עיון אם לדעתו גם מדברי חכמים אין חיוב במצוות התלויות בארץ במקומות הללו.

פירוש אחר בדעת הרמב"ם כתב הרש"ש בסוף עדויות, ולדעתו יוצא מהרמב"ם שגם עתה, כשקנה ישראל קרקע בארץ ישראל ברשיון המלך הוי דומיא דזמן עזרא, דאז גם כן עלו והתזיקוה ברשיון כורש, ולכן חוזרת לקדושתה. לפי הרש"ש הדין

שחזקה מקדשת נקבע לדורות, וכל שנתווסף בשלטון ישראל בתוך תחום ארץ ישראל מתקדש, וכל שכן אם כבשו ישראל קרקע נתקדשה (ראה כסף משנה בהלכות בית הבחירה שם).

סיכום

קביעת הגבול הדרומי של ארץ ישראל תלויה לכאורה בדין כיבושי החשמונאים בדרום הארץ. לפי הסוברים שמקומות שנכבשו על ידי החשמונאים נתקדשו בקדושת הארץ מובן יותר הזיהוי שרקם שצוינה במשנה בריש גיטין כחוץ לארץ בפאת מזרח של ארץ ישראל - היא פטרה שבהרי שעיר.

אמנם לפי דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה בפשטותם נראה שרק חזקת עזרא נחשבת ככבוש עולי בבל, לפיכך אין רקם שבמשנה קשורה לעיר פטרה, ורקם אחרת היא זו ואיננו יודעים היכן היא.

דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש שארץ ישראל מגיעה עד קו רוחב 30 אינם מכוונים לכאורה כנגד גבול הארץ הדרומי מזרחי.